

Адміністративно-територіальний та військовий устрій Новослобідського козацького полку після реформування 1761 року¹

В XVIII–XIX столітті російський уряд створив кілька козацьких формувань, які були цілком підпорядковані російській владі – Новослобідський козацький полк (1753–1764), Бузьке козацьке військо (1784–1792, 1803–1817), Катеринославське козацьке військо (1787–1796), Чорноморське козацьке військо (1788–1860), Азовське козацьке військо (1832–1866). Організуючи ці штучні козацькі війська, уряд намагався встановити контроль над українським козацьким населенням, шляхом залучення його до російської військової служби і підпорядкування його російським військовим командирам. Такі формування виконували б традиційні для козацтва функції, але при цьому були б слухняним інструментом російської політики.

Новослобідський козацький полк став першим таким формуванням. Хоча Новослобідський козацький полк – не нова тема в російській і українській історіографії, повної ясності щодо його устрою ще не досягнуто. Окремими аспектами військового і адміністративно-територіального устроїв Новослобідського полку цікавилось небагато дослідників. Це Є.Загоровський, С.Шамрай, Н.Полонська-Василенко.

Полк був організований за прикладом слобідських полків в 1753 році, але він певний час перебував у невизначеному стані [28, с. 125–127]. Не був затверджений штат полку, не було певності щодо кількості сотень, і навіть не знали скільки буде сформовано полків – один чи два [28, с. 40–41]. Реформування 1761 року частково вирішило ці питання і затвердило адміністративно-територіальний устрій і військовий штат полку. Воно

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Адміністративно-територіальний та військовий устрій Новослобідського козацького полку після реформування 1761 року // Запорозька старовина. – Запоріжжя: ВАТ “Мотор Січ”, 2008. – Вип. 5. – С. 38–44.

отримало назву: “ додаткові правила” для Новослобідського формування, – були видані Сенатом 14 серпня 1761 року [25, с. 770-771].

Ще в червні 1759 року комендант М.Муравйов разом з козацькою старшиною представив у Сенаті свій проект реформування полку/ Відповідь Сенат дав лише через два роки – у серпні 1761 року. Сам указ, який містив “додаткові правила” і новий штат полку, козацтво отримало в жовтні 1761 року [17, арк. 26-28зв.]. “Додаткові правила ” умовно можна поділити на дві частини. Перша частина містить загальні положення правил і реформування; вона була опублікована в “Полном собрании законов Российской империи” [25, с. 770–771]. Друга частина “додаткових правил” конкретизує загальні положення реформи; вона зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського [18, арк. 31–34зв.]. Цими документами був чітко визначений штат полку, детально регламентувалося його життя, були прописані права, привілеї і обов’язки козацтва. На саме реформування полку пішов певний час. Остаточо ж полк почав жити за новими правилами в кінці 1762 року.

Згідно з загальними положеннями “додаткових правил”, російський Сенат дозволив приймати на поселення в Новослобідський полк волохів і деякі категорії української людності. Новослобідське козацтво мало бути організоване в один полк, а не в два. Реформа знову наголосила на необхідності розмежування території полку [1, с. 146; 25, с. 770–771].

Питання про розмежування полку підіймалося не один раз, але його ж неодноразово згортали. Розмежування передбачало вимірювання території Новослобідського поселення і встановлення точної кількості землі, якою володів полк. Для кожної сотні в полку мали виділити певну кількість землі. Кожний козак і старшина мав отримати за службу чітко встановлену кількість землі “по пропорции его звания”. Вірогідно, була передбачена і видача документів на право володіння ділянками землі. Розмежування мало сприяти військовій службі, заохочувати людей записуватися в козаки і оселятися на території полку. Вважалося, що

козаки і старшина після розмежування будуть більше докладати зусиль до розвитку своїх господарств, оскільки матимуть більше впевненості щодо ділянок, якими вони володіють [3, арк. 79]. Можливо, передбачалося укладання карти полку, на якій мали бути чітко окреслені кордони полку, межі кожної сотні.

У серпні 1761 року в котрий раз була здійснена спроба вирішити проблему розмежування полку. Ще в 1759 році до Петербурга була відправлена депутація від новослобідських козаків. Серед інших прохань депутати прохали розміряти землі між Новою Сербією і Новослобідським полком, а також землі кожної слободи і сотні, повернути землі, забрані для утримання новосербської залоги (Новомиргородський гарнізон). Сенат видав “додаткові правила” для Новослобідського формування, якими передбачалося і розмежування полку [2, арк. 59; 25, с. 770–771]. Отже, Сенат майже два роки зволікав з вирішенням питання про розмежування новослобідської території. Та, розмежування 1761 року не було доведено до кінця: в 1762, і в 1763 роках ми зустрічаємо свідчення про незавершеність цього процесу [2, арк. 59; 29, с. 266].

До початку розмежування козаки і старшина “не имели никакого определения к земле”. Тобто земля не була закріплена за кожним козаком полку, козацтво володіло певними ділянками землі, за що мало нести службу. Якихось офіційних паперів, які б могли підтвердити права на земельні володіння, козацтво не мало. Кордони полку були визначені нечітко, особливо південні кордони з запорожцями. Ця нечіткість дозволяла проводити наступ і захоплювати нові запорізькі території. Кордони сотень були окреслені також досить умовно, невиразно.

Реформа підтвердила підпорядкованість новослобідського козацтва коменданту фортеці Св. Єлизавети. Вся Нова Сербія, а разом з нею і Новослобідський полк підпорядковувалися російському Сенату. Апеляційною інстанцією для козацтва ставала Київська губернська канцелярія [25, с. 770].

Друга частина “додаткових правил” давала конкретні розпорядження і накази щодо реформування полку. Територія полку традиційно поділялася на сотні, які були одночасно адміністративними і військовими одиницями, а козацька старшина мала як військову, так і адміністративну владу. В 1761–1762 роках, коли вступили в дію “додаткові правила”, кількість сотень, які входили до штату полку, було чітко визначено – 20. Причому до складу однієї сотні могли входити одне, два, а іноді і три поселення. Отож, до складу сотень входили поселення: 1) Калинівка; 2) Аджамка; 3) Гола Кам’янка; 4) Мурзинка; 5) Овнянка і Бешка; 6) Верблюжка; 7) Зелена і Жовта; 8) Омельницька, Попельнаста, Комісарівка; 9) Мишурин (Мишурин Ріг), Боянська, Тройницька; 10) Кам’янка, Калужино; 11) Бородавка, Домоткань; 12) Пушкарівка; 13) Грузька; 14) Виска; 15) Плетений Ташлик; 16) Сухий Ташлик; 17) Красна; 18) Терновка і Ольшанка; 19) Добрянка; 20) Орел [18, арк. 34].

“Додаткові правила” наказували виділити окремо землю під поселення великоросійських підданих, які будуть повертатися з підпольських територій. Під цими великоросіянами уряд мав на увазі російське старовірське населення, якого було чимало на території полку. Вірогідно, вони залишилися окремою адміністративною одиницею в складі Новослобідського полку. Розкольники проживали на території полку, але мали свого начальника і отримали дозвіл селитися окремими від українців слободами. Вони заснували кілька своїх поселень: Злинка, Клинци, Піщаний Брід, Лиса Гора, Нікольське [27, с. 180; 29, с. 212]. Хоча їх начальник підлягав козацькій адміністрації, це підпорядкування не було дуже обтяжливим. Сенат наказував не притягати розкольників до козацької служби, а “определять”, “записывать” в купці, міщани, селяни. Старовірів, які селилися в форштадті фортеці Св. Єлизавети було підпорядковано владі коменданта фортеці і його гарнізонній канцелярії [25, с. 724–725; 26, с. 79–80].

“Додаткові правила” передбачали додати землі Новослобідському полку за рахунок тих-таки запорозьких земель. Вважалося, що збільшення кількості землі в полку сприятиме скорішому заселенню краю, а українська і російська людність набагато охочіше переселятиметься з-під польських територій в межі Російської імперії [18, арк. 33–33зв.].

Нові правила остаточно затвердили полковий і сотенний штат. В полковий штат входили: полковник; полковий обозний; полковий суддя; два полкові осавули; ротмістр; два полкові писарі; полковий хорунжий; лікар; полковий городничий; полковий отаман; 50 підпрапорних. У складі полкової канцелярії було три канцеляристи і три писарі. В полку було 6 гармат і при них було 30 пушкарів (по п’ять на кожен гармату). Гармати мали утримуватися за рахунок “казенних денег”, які збирали в полку. Пушкарі мали пройти курс артилерійської підготовки. Тому їх для навчання відправляли в артилерійську команду фортеці Св. Єлизавети [21, арк. 6–6зв.; 22, арк. 7–8]. В полку утримувалися полкові музики. В штаті полку мало бути один литавщик і три трубачі [18, арк. 33–33зв.].

Очоловав полкову слобідську канцелярію новослобідський полковник. Він же був першою особою в полку. Саме полковник підписував більшість розпоряджень-ордерів, які виходили з канцелярії. Він же звітував про справи в канцелярії вищому керівництву [4, арк. 81; 5, арк. 2; 7, арк. 12; 12, арк. 27; 13, арк. 37].

На момент прийняття “Додаткових правил” командиром Новослобідського поселення був колезький асесор, прикордонний комісар Аким Кононович Литвинов. Сенат наказав залишити його на цій посаді [25, с. 770–771]. Напевно, він був призначений формально, а фактично функції полковника в цей період виконував полковий обозний (може, і суддя), який вважався заступником полковника.

Другою особою в полку і заступником полковника був полковий обозний. Він керував і полковою слобідською канцелярією, коли не було

призначено полковника. Так, довгий час, з деякими перервами, обо'язки полковника виконував обозний Михалча [20, арк. 4; 23, арк. 11; 27, с. 166].

Полковий суддя був другим заступником полковника. Він також міг керувати канцелярією і підписувати накази разом з писарем. Незмінним полковим суддею Новослобідського полку був Бутович [27, с. 166].

Штат полку передбачав 50 підпрапорних. Підпрапорних мали набирати “из старшинских детей и заслуженных, грамотных и имущих казаков”. Їх мали використовувати “во всякие комисии и послылки о полковых и протчих делах” [18, арк. 31зв].

Полкова канцелярія управляла внутрішнім життям полку. Канцелярія доводила до відома населення полку постанови і розпорядження російської влади (Сенату, Головного командира Нової Сербії, коменданта) і слідувала за їх виконанням. “Додатковими правилами” Сенат затвердив її місцезнаходження в самій фортеці Св. Єлизавети [25, с. 770].

Штат канцелярії складався з трьох канцеляристів і трьох писарів [18, арк. 30–31; 19, арк. 1–2]. На утримання канцелярії, на закупівлю паперу, сургучу і свічок, на виплату жалування службовцям канцелярії було передбачено виділення державних коштів, вірогідно з “новосербської суми”, а також з коштів, які збирали з підпомічників полку. Та гроші виплачувалися невчасно, були затримки з виділенням коштів для “новосербської суми”, і відповідно, з фінансуванням Слобідської канцелярії. Тому ще комендант М.Муравйов запропонував (а фактично наказав) збирати кошти на канцелярію повністю з “обывателей” – підпомічників, підсусідків та іншого некозацького податного населення, а також з шинків [24, арк. 54–54зв.].

В 1761–1762 роках було чітко затверджено, що на полкову канцелярію і її витрати збирати щороку 60 рублів. Зібрати ці гроші мали з козаків-підпомічників [18, арк. 32]. В листі Головного командира Нової Сербії О.Мельгунова наступному коменданту фортеці Св. Єлизавети і полковнику А.Ірману, датованому 5 груднем 1763 року, є певні уточнення

щодо коштів. О.Мельгунов рекомендував коменданту “на первый случай” в Новослобідському полку завести полкову суму. Кошти для суми пропонувалося отримати від оподаткування торгівлі в шинках і на ярмарках, а також обкладання податком млинів. Господар шинку з продажу горілки і інших спиртних напоїв сплачував з кожного “печатного ведра” по 5 копійок. Власники млинів сплачували: з кожного кола водяного млину – по 50 копійок, а з “ладейных” млинів – по 25 копійок. На ярмарковій торгівлі податком обкладався продаж худоби: з коней – по 10 копійок, з рогатої худоби – по 5 копійок за голову. Про витрати коштів полкова канцелярія мала звітувати “погодно” в гарнізонну канцелярію фортеці Св. Єлизавети. Окрім інструкцій щодо збору коштів, передбачалося віділити “шнуровые книги”, в яких фіксувалися усі витрати [4, арк. 81]. Полковим писарям була визначена платня по 60 рублів, полковим канцеляристами – по 24 рублі, і писарям по 12 рублів на рік [18, арк. 32].

Сотенний штат був таким: сотник, отаман, два писарі, хорунжий, два осавули. В сотні мало бути 50 виборних козаків, 450 підпомічників, два священики, дяк, дячків і паламарів – 4 [18, арк. 31зв.].

За службу козакам і старшині було передбачено наділення землею і грошове жалування. Взагалі, гроші виплачувалися не всім, як не всім надавалася земля в користування. Окрім службовців полкової канцелярії, жалування грошима отримували хорунжий – 60 рублів, лікар – 120. Окрім грошового жалування канцелярські службовці, лікар і хорунжий отримували і рангові землі. Двом цирюльникам при лікареві (оскільки наділення їх землею не передбачалося) – по 18 рублів. Полковій музиці також було передбачено жалування: одному літаврису і трьом сурмачам – кожному по 24 рублі [18, арк. 32].

За службу в полку старшині і козацтву замість жалування надавалися рангові землі. А саме: полковнику – 600 десятин; обозному – 400; судді – 300; двом осавулам, ротмістру, двом писарям і хорунжому – по 200

десятин; лікарю – 140; полковому городничому і отаману – по 100 десятин; підпрапорним і канцеляристам – по 80; писарям – 50 десятин. Сотенній старшині: сотнику – 200; отаману – 60; писарям – по 50 десятин; хорунжому – 60; осавулам і виборним козакам – по 50 десятин. На кожного виборного козака припадало 9 підпомічників. Кожний підпомічник мав отримати по 25 десятин землі [18, арк. 32–32зв.].

Полковій, сотенній старшині і козакам дозволялося заводити на своїх землях господарства – млини, хутори, винокурні, торгівельні промисли, а в кожній слободі можна було утримувати по одному шинку. Козаки і старшина звільнялися від сплати податків у державну казну. На козацьких землях дозволялося оселяти українців, які вийшли “з-за кордону”. Якщо вони не зможуть утримувати себе в козацькому стані, то вони мали працювати в козацьких і старшинських господарствах [18, арк. 33]. Саме вони мали нести основний податковий тягар.

Козацьке населення заводило на своїй землі “домашню економію” – господарства. До того ж козацьке населення було звільнене від сплати податків у державну казну, окрім податків, які сплачувалися на утримання самого полку [11, арк. 21–22].

“Додаткові правила” закріпили соціальну диференціацію в Новослобідському полку на козаків-виборних і козаків-підпомічників та підсусідків. Полкова і сотенна старшина, виборні козаки несли весь тягар військової служби: охороняло кордони, боролось з гайдамацтвом, затримувало порушників державного кордону [9, арк. 19; 10, арк. 20]. За це вони отримували значно більші ділянки землі, дехто отримував навіть грошове жалування, а також вони звільнялися від податків як в державну скарбницю, так і від податків у полкову суму [18, арк. 32–33]. Козаки-підпомічники і підсусідки несли податковий тягар, утримували полкову канцелярію і гарматний парк, допомагали виборним обробляти їхні ділянки землі, надавали підводи для перевезень, працювали в господарствах старшини [14, арк. 1; 15, арк. 2; 16, арк. 6; 19, арк. 1–3].

Підпомічники і підсусідки – були козацьким населення, яке не притягало до військової служби, але і вони мали нести “государеву службу”, оскільки і вони присягали на вірність [11, арк. 21–22]. “Государева служба” для підпомічників і підсусідків полягала в утриманні полкової канцелярії і гарматного парку, обробці наділів виборних козаків і старшини, несенні різних трудових повинностей.

“Додаткові правила” вплинули на все життя полку. Був визначений і остаточно затверджений штат полку і його адміністративно-територіальний устрій. Вони передбачали наділення кожного козака полку певною кількістю землі, визначалися майнові права і привілеї новослобідських козаків, і тим самим закріпили статус новослобідського козацтва і надавали певні гарантії. Робилися кроки по вирішенню земельних питань полку – чергова спроба розмежування, надання новослободжанам додаткових земельних угідь. Реформування 1761 року сприяли перетворенню Новослобідського полку на справжнє військо формування, покращенню козацької служби. і зацікавленості козацтва в ній.

Джерела та література

1. Загоровский Е. Очерки по истории Славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. // Военно-исторический вестник. – Кн. 4. – 1912. – С. 125–148.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 243.
3. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 249.
4. ІР НБУ. – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 250.
5. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 316.
6. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 319.
7. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 321.

8. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1.– Спр. 322.
9. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1.– Спр. 326.
10. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1.– Спр. 327.
11. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1.– Спр. 328.
12. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 333.
13. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 337.
14. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1007.
15. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1010.
16. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1008.
17. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1143.
18. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1145.
19. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1345.
20. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1346.
21. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1509.
22. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1510.
23. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1618.
24. IP НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1822.
25. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 15. – СПб., 1830.
26. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 16. – СПб., 1830.
27. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Ч. 1. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1960.
28. Сенатский Архив. – Т. 9. – СПб., 1901.
29. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. 1. – Одесса, 1850.
30. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XXIV. – 1929. – С. 207–302.